

**XORAZMDA AGRAR SOHADAGI TRANSFORMATSION JARAYONLAR
(1920-1929-YILLAR) MAVZUSINING MANBASHUNOSLIGI VA
TARIXSHUNOSLIGI**

Matniyozov Sarvarbek Sanatbek o'g'li
Ma'mun universiteti
E-mail: sarvarbekmatniyozov@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xorazmda agrar sohadagi transformatsion jarayonlar (1920-1929-yillar) mavzusining manbashunosligi va tarixshunosligi masalalari tahlil qilingan. Xonlik tuzumining ag'darilishi, qisqa vaqt faoliyat yuritgan XXSR va O'zbekiston SSR tarkibidagi Xorazm okrugida XX asrning 20-yillarida sodir bo'lgan agrar sohadagi o'zgarishlarni yoritgan manbalar o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, XXSR, sovet, agrar siyosat, "Inqilob quyoshi", dehqonlar, okrug, yer-suv islohoti.

Аннотация: В данной статье анализируются вопросы источниковедения и историографии трансформационных процессов в аграрной сфере Хорезма в 1920–1929 годах. Рассматриваются источники, освещавшие свержение ханского строя, деятельность Хорезмской Советской Социалистической Республики, существовавшей недолгое время, а также изменения в аграрной сфере, произошедшие в Хорезмском округе в составе Узбекской ССР в 1920-е годы XX века.

Ключевые слова: Хивинское ханство, ХССР, совет, аграрная политика, «Солнце революции», крестьяне, округ, земельно-водная реформа.

Annotation: This article analyzes the issues of source studies and historiography of the transformational processes in the agrarian sector of Khorezm during 1920–1929. It examines sources that addressed the overthrow of the khanate, the short-lived existence of the Khorezm Soviet Socialist Republic, and the agrarian changes that occurred in the Khorezm district within the Uzbek SSR in the 1920s of the twentieth century.

Keywords: Khiva Khanate, KhSSR, Soviet, agrarian policy, "Sun of the Revolution," peasants, district, land and water reform.

Kirish. Ma'lumki, qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning eng qadimiy, shu bilan birga o'z o'rnini va ahamiyatini yo'qotmaydigan tayanch sohalaridan biri hisoblanadi. Mamlakatimiz aholisining deyarli yarmi qishloq joylarda istiqomat qilishini inobatga olsak, tabiiyki, ularning turmush farovonligi ko'p jihatdan agrar sohaning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan so'nggi yillarda tarmoqni tubdan

yangilash va rivojlantirish yuzasidan keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. “O‘zbekiston zamini o‘zining qadimiy va boy dehqonchilik an‘analari, g‘oyat xilma-xil, mazali va noyob qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan azaldan shuhrat qozonib keladi”[1].

XX asr davomida O‘zbekistonda agrar sohada ko‘plab islohotlar amalga oshirilgan. Ayniqsa ziddiyatli va murakkab davr XX asr dastlabki choragida o‘lkamiz hududida sodir bo‘lgan voqealar, bolsheviklar tomonidan majburiy tarzda sovet hokimiyatining o‘rnatilishi, Xorazm va Buxoroda mavjud bo‘lgan an‘anaviy milliy davlatchilik o‘rniga —xalq respublikalari tuzilishi, O‘zbekiston SSRning tashkil etilishi davrida iqtisodiyotning asosiy tarmog‘i bo‘lgan qishloq xo‘jaligida bir qator islohotlar amalga oshirildi. Mazkur davr voqealarini qanday bo‘lsa shundayligicha, barcha jihatlar bilan birga o‘rganishga bugungi kunda zarurat mavjud.

Tarixdan ma‘lumki, Xorazm vohasi qadimdan sug‘orma dehqonchilik madaniyati taraqqiy etgan hududlardan biri bo‘lgan.

Xorazmda to‘rt asrdan ziyod hukmronlik qilgan Xiva xonligi 1920-yilda xalq inqilobi natijasida ag‘darildi. Monarxiya tuzumiga asoslangan xon hokimiyati tugatildi va uning o‘rnida xalq respublikasi tashkil qilindi (Xorazm Xalq Sovet Respublikasi). Yosh respublika hukumati tomonidan amalga oshirilgan dastlabki islohotlar natijasida xonlik davrida shakllangan yerga oid an‘anaviy tartiblar o‘zgarishga uchradi. Xon va qarindoshlari, boy-badavlat qatlam vakillari o‘z yer-mulklaridan mahrum qilindilar. Xonlik aholisining 90 foizini tashkil qilgan dehqonlarga respublika davrida yerlar bo‘lib berildi. Xorazm Xalq Sovet Respublikasi boshqaruvi uzoq davom qilmagan bo‘lsada qishloq xo‘jaligi sohasida bir qancha islohotlarni amalga oshirdi. 1924-1925-yillarda o‘tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish natijasida O‘zbekiston SSR tashkil qilinib respublika hududlari Xorazm okrugi sifatida uning tarkibiga kiritildi. Xorazm okrugida agrar sohadagi islohotlar davom qilib, 1928-1929-yillarda sovetlar tomonidan yer-suv islohotlari o‘tkazildi. Mazkur qisqa davr mobaynida yer va unga oid tartiblarda ko‘plab o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Ushbu jarayonlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari, mazmun-mohiyatini ochib berish zarurati mavjud.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur mavzuga oid adabiyotlarni davriylik va tarixshunoslik jihatidan uchta guruhga bo‘lish mumkin:

1. Sovet davri adabiyotlari;
2. Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan tadqiqotlar;
3. Xorijiy nashrlar.

Sovet davri adabiyotlarida, amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarda va hujjatlar to‘plamlarida o‘rganilayotgan mavzu doirasida ko‘plab ma‘lumotlar uchraydi. Sovet davrida yaratilgan A.Vinogradova, I.V. Pogorelskiy, G. Nepesov, A.A. Gordiyenko, K.K. Muxamedberdiyev, X. Hamdamov, I. Alimov tadqiqotlarida Xiva xonligining sovetlar tomonidan ag‘darilishi va u yerda sovet hokimiyatining o‘rnatilishi, 1920 - 1924 yillardagi iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy va madaniy sohalarda olib borilgan tadbirlar yoritib

berilgan. Lekin bu tadqiqotlarda Sovetlar yuritgan siyosat ijobiy baholangan[2].

Davriylik nuqtayi nazaridan respublikadan keyingi sodir bo'lgan agrar o'zgarishlarni ham qamrab oluvchi A.A. Golovanov, L.Dembo J.A. Zaychenko, G.R. Rizayev, I. Magidovich, K. Yusupov, M.Matkarimov, R.X. Aminova izlanishlarida sovet hokimiyatining o'rnatilishi, agrar islohotlarning amalga oshirilishi, yer-suv tizimining o'zgarishi jarayonlari haqida ma'lumotlar mavjud.

Shuningdek, O'zbekistonda sovet davrida qishloq xo'jaligi, dehqonlar hayoti, sinfiy kurash va agrar siyosatning bosqichlarini yoritilgan. Ularda XXSR, BXR davri va O'zbekiston SSR tashkil etilishidan keyingi davrdagi Sovet hokimiyati tomonidan qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan yer-suv islohotlari, "quloq" larni sinf sifatida tugatish kabi tarixiy voqealar tadqiq etilgan[3].

I. Alimov, M. Matkarimovlarning tadqiqotlarida aynan mavzu doirasida agrar sohadagi islohotlar jarayonlari yoritilib, muhim jihatlari ochib berilgan[4]. Ular mavzuni tadqiq qilishda muhim ahamiyatga ega.

Mustaqillik yillarida nashr etilgan tadqiqotlarda o'rganilayotgan davrning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy holati tahlil etilgan. Bu mavzuga oid ma'lumotlar Q.Rajabov, O.Qo'shjonov, M.Matniyozov, O.Masharipov, N. Polvonov, M. Matkarimovlarning tadqiqotlarida va mustaqillik yillarida nashr qilingan sovet davri tarixi yoritilgan kitoblarda ham mavjud[5].

Mustaqillik yillarida yaratilgan adabiyotlarda esa mazkur davr voqealarini tanqidiy o'rganish, baholash, yangicha talqin qilish, xolisona yoritish ishlari amalga oshirilmoqda. Muammoning ayrim jihatlari yoritilgan B. A. Mamadaminova, A.Pardayev, N.Sh. Raximov, I.Alimov, G.Xusainbekovalarning dissertatsiyalari va monografiyalarda mavzu yuzasidan muhim ma'lumotlar uchraydi[6].

Uchinchi guruh, ya'ni ushbu davrni xorijiy davlatlarda o'rganilishiga doir ishlar son va qamrov jihatidan juda keng[7]. Mavzuga doir muhim ma'lumotlar A. Xolid, B.Penati tadqiqotlarida uchraydi. Ayniqsa B.Penatining "Rural history of Soviet Central Asia: land reform and agricultural change in early Soviet Uzbekistan" tadqiqotida sovet davridagi O'zbekiston qishloq xo'jaligi va yer-suv islohotlari, mahalliy an'analar va bolsheviklarning mafkuraviy qarashlari o'rtasidagi murakkab to'qnashuvlarni batafsil yoritib bergan.

Mazkur mavzuning manbashunosligini shartli ravishda bir qancha guruhlarga ajratish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivining sovet davri tarixiga oid fondlaridan Xorazm Markaziy Ijroiya Qo'mitasi 71-fond, Xorazm Xalq Nozirlar sho'rosi 72-fond, Xorazm Iqtisodiy Kengashi 73-fond, XXSR Yer ishlari nozirligi 74-fond, Rossiya davlat ijtimoiy-siyosiy tarixi arxivlariga tegishli hujjatlar(RGASPI)[8], Xorazm viloyati davlat arxivining 69, 132, 188, 199, 200, 590, 598 fondlarida mavzu doirasida muhim arxiv ma'lumotlari mavjud[9]. Mazkur arxiv hujjatlarida XXSR va

XSSRdagi partiya, davlat va jamoat idoralarining hujjatlari, Xorazm Yer ishlari nozirligi tayyorlagan hisobotlar bor. Xorazm viloyati davlat arxivi fondlarida Xorazm okrugi davriga oid ma'lumotlar mavjud.

Muhim hujjat va materiallardan biri Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tarixiga oid hujjatlar to'plami bo'lib, Toshkentda 1976-yilda rus tilida, "Xorazm Xalq Sovet Respublikasining 50 yilligi" to'plami esa 1972-yilda e'lon qilingan[10].

Davriy matbuot materiallaridan "Inqilob quyoshi", "Туркестанская правда" gazetalari va "Известия", "Народное хозяйство Сродной Азии" jurnallarida[11], shuningdek, o'sha davrda yashagan hamda faoliyat ko'rsatgan davlat va jamoat arboblarning xotira va esdaliklarida qoldirilgan yozma manbalar o'ziga xos ilmiy qiymatga ega. Bunday qimmatli manbalarga Polvonniyoz Hoji Yusupovning "Xotiralar"i, Qurbon Bereginning "Xorazm okrugida mehnatsiz xo'jaliklarni tugatish yakunlari" asarlari kiradi. Polvonniyoz Hoji Yusupov XXSR shakllanishi va rivojlanishi jarayonlarining bevosita guvohi sifatida Xorazmdagi 1910–1925-yillar oralig'idagi muhim siyosiy jarayonlarni yoritadi. Qurbon Beregin ushbu davrda faoliyat olib borgan jamoat arbobi sifatida Xorazmda yer-suv islohotlari va mehnatsiz xo'jaliklarni tugatilishi jarayonlari to'g'risida muhim ma'lumotlar yozib qoldirgan[12].

Tadqiqot metodologiyasi. Xorazm Xalq Sovet Respublikasi(1920-1924) va O'zbekiston SSR tarkibida Xorazm okrugi faoliyati davri O'zbekiston tarixida muhim o'rin tutadi. XX asrning 20-yillarida Xorazmda agrar sohada sodir bo'lgan voqealarni to'g'ri tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar. O'zbekistonda qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning muhim sohasi hisoblanadi. Agrar soha taraqqiyoti tarixi tarixchilar va soha mutaxassislari tomonidan chuqur o'rganilgan. Xiva xonligining tugatilishi natijasida vujudga kelgan Xorazm Xalq Sovet Respublikasi davrida davlatning asosiy boyligi bo'lgan yerdan foydalanish tartiblari o'zgarib dehqonlar manfaati asosiy o'ringa chiqdi. Sovetlar dastlab xonlik tuzumi ag'darilishida va Xorazm Respublikasi tashkil qilinishida ittifoqchi sifatida "yordam"ga keldilar. Bu yordamlar evaziga o'z ta'sirlarini kuchaytirib bordilar. Oxir-oqibatda o'lkada o'z hukmronligini to'liq mustahkamlab, milliy-hududiy chegaralanish o'tkazilib O'rta Osiyo hududlarida sovet respubliklari tashkil qilindi. O'zbekiston SSR tashkil qilingach uning tarkibiga kiritilgan okruglarda yer-suv islohotlari davom ettirildi. Qisqa muddatda agrar sohada jiddiy transformatsiya jarayonlari kuzatildi. Mazkur davrda sodir bo'lgan o'zgarishlarni ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari bilan tahlil qilish zarurati mavjud.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, XX asr 20-yillari boshidagi agrar islohotlar Xorazmda eski tartiblarni yo'q qilib, yer egaligini dehqonlar foydasiga qayta taqsimlagan bo'lsada, keyinchalik sovet hokimiyatining o'rnatilishi bilan bu jarayonlar shafqatsiz sinfiy kurash va an'anaviy xo'jalik yuritish usullarining yemirilishi bilan davom etdi. Sovet hokimiyati tomonidan "quloq"larni sinf sifatida tugatish va

“mehnatsiz xo‘jaliklar”ga qarshi kurash siyosati yuritildi. Islohotlar faqat iqtisodiy xarakterga ega bo‘lmay, dehqonlarning ma‘naviy hayotiga ham ta‘sir qildi. Xorijiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bu davrda mahalliy an‘analar va sovetlarning mafkuraviy qarashlari o‘rtasida ziddiyatlar yuzaga kelgan. Dehqonlar asrlar davomida amal qilib kelgan an‘anaviy turmush tarzi o‘zgarib, qishloq hayotida ijtimoiy keskinlikni kuchaytirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Oziq-ovqat xavfsizligi bo‘yicha xalqaro konferensiya ishtirokchilariga” yo‘llagan nutqidan.
2. Виноградова А. Хорезмская Советская Народная Республика. /“Жизнь национальностей, 1923, Кн.1. Погорельский И.В. История Хивинской революции и Хорезмской Народной Советской Республики. Л.: Университет, 1984. Непесов Г. Из истории Хорезмской революции 1920-1924 гг. Т.: Узбекистан, 1962. Гордиенко А.А. Создание народно-советское государства и права и их революционно-преобразующая роль в Хорезме и Бухаре. – Т.: Издательство САГУ, 1959; Мухамедбердыев К.К. История Хорезмской революции. – Т.: Фан, 1986. – С. 133. История Хорезмской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.). Хамдамов Х. Хива хонлигининг афдарилиши ва Хоразм Совет Халқ Республикасининг тузилиши. – Т.: - Ўздавнашр, 1960;.
3. Голованов А.А. Дембо Л. Земельный строй Востока. – Ленинград, 1927. – С. 117 (ЦИК СССР, Ленинградский Институт); Земельно-водная реформа в Средней Азии. Сборник материалов. / Под ред. И.С. Краскина. – М., 1927. Крестьянство Узбекистана: Эволюция социального положения. 1917-1937 гг, Т..”Фан” 1992; Зайченко Ж.А. Классовая борьба в узбекском кишлаке.(1925-1929 гг). Т.. "Узбекистан", 1989. Непомнин В.Я. Исторический опыт строительства социализма в Узбекистане (1917-1937), Т., Госиздат УзССР, 1960. *Ризаев Г.Р.* Аграрная политика Советской власти в Узбекистане (1917-1965), Т.. “Узбекистан”1967; *Аминова Р.Х.* Аграрные преобразования в Узбекистане накануне сплошной коллективизации. (1925-1929 гг). Т., "Фан", УзССР, 1969; Магидович И. Административное деление Хорезма, население // Материалы по районированию Средней Азии. Кн.2. Территория и население Бухары и Хорезма. Ч. 2. Хорезм. – Ташкент, 1926. Юсупов К. Победе колхозного строя в Хорезмской области Узбекской ССР(1927-1934). Алимов И. Узбекское дехканство на пути к социализму. Ташкент: «Узбекистан» 1974.
4. Алимов И. Аграрные преобразования в Хорезме и Бухаре (1920-1924), Ташкент: «Узбекистан». 1970. М.М.Маткаримов. Аграрные преобразования в Хорезме и

- их социально-экономические последствия – Тошкент. 1976.
5. Маткаримов М. Хоразм республикаси: давлат тузилиши, нофирлари ва иқтисоди. - Урганч: Хоразм, 1993. Хоразм тарихи. 2-жилд. Масъул мухаррир М.Матниёзов. - Урганч: Хоразм, 1997. Машарипов О. Хоразмнома. Тўртинчи китоб. Хоразм Халқ Республикаси. – Урганч: —Хоразм, 2010; Ражабов К. Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари: давлатчиликнинг демократик шакли // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. -Т.: 2001. Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900-1924). – Т.: Akadem nashr, 2011. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккита китоб. Биринчи китоб. 1917 – 1939 йиллар. Масъул мухаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Рахимов, Қ.Ражабов. – Т.: —О‘zbekiston, 2019. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. О‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. -Т.: Shark, 2000.
 6. Мамадаминова Б. А. Хоразм Халқ Совет Республикасидаги ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар (1920-1924 й.). Пардаев А. Бухоро ва Хоразмдаги иқтисодий кенгашлар фаолияти (1920-1924 йиллар). –Т.: —Yangi nashr, 2015. Н.Ш. Рахимов.: Хоразм Халқ Шўролар Жумҳурияти тарихини ўрганиш муаммолари ва ёндашувлар (1920-2020 йиллар). Монография. Т.: “Lesson Press” нашриёти. 2022 . Хусайнбекова Г. М. Хоразм воҳсидаги маданий жараёнлар (1925-1941 йй.) Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши тарихи (1917 - 1929 йй.). - Тошкент: «Фан», 2009. - 224 б.
 7. Khalid, Adeeb. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR.–London: Cornell University Press Ithaca and London, 2015. Beatrice Penati “Rural history of Soviet Central Asia: land reform and agricultural change in early Soviet Uzbekistan” 2024.
 8. УзР МДА, 71-фонд, УзР МДА, 72-фонд, УзР МДА, 73-фонд, УзР МДА, 74-фонд, ЎзДМА, Ф.Р-2027, Россия давлат ижтимоий-сиёсий тарихи архиви (РГАСПИ) 5-фонд.
 9. Хоразм вилоят давлат архиви, Ф.69, Хоразм вилоят давлат архиви, Ф.132, Хоразм вилоят давлат архиви, Ф. 188, Хоразм вилоят давлат архиви, Ф.199, Хоразм вилоят давлат архиви, Ф. 200, Хоразм вилоят давлат архиви, Ф.590, Хоразм вилоят давлат архиви, Ф.598.
 10. 50 лет Хорезмской Народной Советской Республики. - Тошкент: «Фан», 1972. - С . 192. История Хорезмской Народной Советской Республики, 1920-1924 гг: сборник документов. Toshkent 1976.
 11. “Инқилоб куёши”, “Туркестанская правда”, “Известия”, “Народное хозяйство Средной Азии”.
 12. Полвоನ್ನёз Ҳожи Юсупов. Ёш хиваликлар тарихи (Хотиралар). –Урганч: —Хоразм, 2000. Қ.Берегин “Хоразм округида меҳнатиз хўжаликларни тугатиш якунлари”, Самарқанд-Тошкент, 1930.